

קובץ
מנורה בדרום

במה תורנית לבירורי
הלכה ומנהג

גליון כ"ז
תשרי - תשפ"ב

נכתב
ע"י אברכי
אופקים
ותפרח

הרב אהרן גבאי

מח"ס 'דינת אהרן' וש"ס

ישוב המסורת אודות מייסד הפיוט 'ונתנה תוקף'

יהודי מצרים, אין זה טענה, שהרי פיוט זה הוא הפיוט הכי חשוב אצל האשכנזים, ואין ראייה מכל הפיוטים הפחות חשובים, וזכר לדבר שפיוט זה נתקבל גם אצל יהודי המגרב בתקופות מאוחרות, אף שגם אצלם לא נתקבלו הרבה פיוטים אשכנזיים, וע"כ דפיוט זה שאני.

וגם הראייה מסגנון הפיוט כמו העדר חריזה ומשקל, אינה הוכחה גמורה לדחות על ידה את המסורת, כי 'העדר שכלול' לא חייב לנבוע מקדמות, אלא יכול לבוא גם מפייטן שלא הורגל לכתוב פיוטים ברמה גבוהה, והרי המסורת עצמה מייחסת פיוט זה לפייטן לא מוכר ולא מומחה, ורק משום מעשה שבא לידו פייטן. ורק אילו לא היתה בידינו מסורת, והיינו נזקקים רק להוכחות מהסגנון, אז היה שייך לקבוע על סמך ממצאים אלו שזהו פיוט קדום.

והרב אברהם פרנקל גופיה באיזה מקומן, כתב בזה הלשון:

אמנם רוב חוקרי הפיוט מסכימים על דבר קדמותו של 'ונתנה תוקף', אך לא כולם. גדול חוקרי הפיוט בדורנו, פרופ' עזרא פליישר ז"ל, כנראה לא נטה לדעה זו. לאחר פרסום מאמרי כתב לי פרופ' פליישר מכתב תגובה, ובו פירט את הרהוריו בנושא. גם אם דעתו אינה מגובשת, ראוי להביא את הדברים לעיון הקוראים. אין אנו חייבים לקבל את דבריו בסוגיה זו, אולם כדאי מאוד לשים לב

[תשרי תשפ"א] לכבוד מו"ר הגר"י רצאבי שליט"א,

במאי דבדיק לן מר, אודות הפיוט הנודע "ונתנה תוקף", שבעל אור זרוע (ר"ה סימן רעו) הביא בשם רבי אפרים מבונא מסורת ברורה שפיוט זה נתקן ונוסד על ידי רבי אמנון ממגנצא. ומאידך בדור האחרון קבעו כמה מומחים שהוא פיוט קדום מלפני תקופת ינאי והקליר. וכת"ר ביקשני לבדוק היש בדבריהם ממש אם לאו, וכידוע לעתים קרובות דרכם לדחות מסורות קדומות בקושיות וראיות שאינם מוכרחות.

ולעשות רצון צדיק, קראתי כעת מאמר שפירסם ר' יעקב לויפר בריש שתא דנא, וכן את המאמר החשוב שפירסם בזה ר' אברהם פרנקל, בקובץ ציון, סז, חוברת ב (תשס"ב), עמ' 125-138.

ועברתי עליהם בעיון הנצרך, והנני להשיב. הראייה מכך שהפיוט נמצא בכמה קטעי גניזה, בעיני אינה מספיקה, כי בגניזה קהיר יש הרבה כתבים שנכתבו בכתיבה אשכנזית ממש וקדומה, ומי יימר שהקטעים הללו של ונתנה תוקף כתובים בכתיבה מזרחית ולא אשכנזית, וגם אם יקבע מומחה שהם בכתיבה מזרחית (כפי שגם נראה לי לפום ריהטא), עדיין צריך להוכיח שהם קדומים, כי אם הינם מהמאה הי"ב ואילך, אין מזה הוכחה לקדמות הפיוט, שאף שלא ידוע על פיוט אחר אשכנזי שהתקבל אצל

דופן, ומה שנלמד ממנו קודם שמבררים נקודות אלו לאשורן, תלוי ועומד.

עד כאן מדבריו של פרופ' פליישר ז"ל. כפי שהעתיק הרב אברהם פרנקל.

ומ"מ ככל הנראה עדיין יש ראייה ברורה, כשמש, לקדמות פיוט ונתנה תוקף, וזאת כי נמצאו כחמשה פיוטים שונים של כמה פייטנים, ומהם שלשה פיוטי הקליר, ופיוט של רבי יוחנן הכהן מא"י, ופיוט של אמיתי מאיטליה, ופיוט של רבי משולם בר קלונימוס מאיטליה, ועוד מקורות קדומים. שהשוואת כולם מלמדת שכל החמשה תלויים ב'ונתנה תוקף', ובכל אחד מהם יש כמה ביטויים מפיוט ונתנה תוקף, וכמובן לא יתכן לומר להיפך שכל חמשת הפיוטים הללו היה לפני מחבר 'ונתנה תוקף' והוא מיזג את כולם, וגם אמר לי הרב אברהם פרנקל, שאין שום פיוט קדום אחר שיש בו כל מטבעות הלשון הללו ביחד, שיהיה אפשר לתלות בו את ההשפעה על כל הפיוטים הללו, וזאת מלבד הסגנון של היחס ביניהם, שגם ניכר שהוא המקור ולא להיפך. עכ"ד.

אך חשוב לציין שהרב פרנקל במאמרו הארוך והמנומק ב'ציון' דלעיל, האריך להוכיח בהוכחות גדולות, שפיוט ונתנה תוקף הונהג לאמרו באשכנז רק בסוף המאה הי"א, וקודם לכן לא היה מוכר שם, וזאת בשונה מאיטליה ששם היה הפיוט מוכר מאז ומקדם. ועובדה זו תואמת במדויק לאותו הזמן שהמסורת טוענת שאז יוסד פיוט זה, וגם תואם לכך שהפיוט קשור לרבי אמנון דוקא, שהוא בודאי חכם שהגיע מאיטליה לאשכנז, כי השם 'אמנון' מופיע בכל תקופת הראשונים אך ורק באיטליה, ואין לו זכר כלל באשכנז. ועוד שהממצאים במחזורים, מוכיחים שהפיוט כבש בסערה את כל צרפת

לשיקולים השונים הבאים במחשבתו של חוקר גדול, כשהוא בא לשקול את שאלת קדמותו של פיוט.

להלן יבואו כמה משפטים מתוך דבריו, מיום כ' בתמוז תשס"ב:

"הסרתי בדבריך את הפקפוק באקסיומה שאתה פותח בה, ש'ונתנה תוקף הוא פיוט ארץ ישראלי קדום מאוד'. וכבר בעבר רמזתי שאפשר להטיל ספק בשתי האקסיומות, וששתיהן צריכות עיון ואישוש. הקטע הלוא יוצא דופן הוא מכל בחינותיו: כלום ראינו מעולם סילוק ארץ ישראלי קדום (מאוד!) הנע בכל מקורותיו בלא עיגון בחלקי קדושתא אחרים? כלום ראינו סילוק ארץ ישראלי (קדום!) ארוך, לפני ימיו של הקילירי (קל וחומר: לפני ימיו של ינאי)? האם צורת הקטע צורה פייטנית היא? צורה של סילוק? האם לשונו לשון פיוט? (לדעתי: לא, לא, לא). האם ראינו קטע קדושתא ארץ ישראלי קדום שמדבר, כפי שיפה הגדרת, על גורל האדם באשר הוא? ואם הוא פיוט ארץ ישראלי קדום מאוד היכן מקורותיו בגניזה? לפי מה שאני זוכר לא נרשמו אצלנו לפיוט הזה מקורות בגניזה אלא ארבעה בסך הכל, מהם, אם זכרוני אינו מטעני, רק אחד שנראה קדום. כל השאלות האלו צריכות להישאל קודם שניתן לקבוע לקטע זמן ומקום. בכל אופן ספק אצלי אם הקריטריונים הנקוטים בידינו בקביעת מקומם וזמנם של פיוטים (תקניים) תקפים במקרה הזה. קטע זה, כשם שאפשר שאכן נכתב במאה השישית בא"י כך אפשר שנכתב במאה הי"א באשכנז או באיטליה. ולפי 'תחושת הבטן' שלי (שהרי לא העמקתי בעניין זה כלל) סביר יותר להניח אליבא דבבא בתרא מאשר אליבא דבבא קמא. בין כך ובין כך הפיוט יוצא

ואשכנז, תוך תקופה קצרה, ואף הצליח לדחוק לגמרי את הסילוק^א הקדום של הקליר עד שנשכח לגמרי, וזה דבר פלאי ואין לתופעה זו מקבילה בתולדות הפיוט האשכנזי, וסביר שעמד מאחורי מהפך כזה איזה סיפור יוצא דופן בדיוק כמו שמספרת המסורת. ע"כ תורף דברי הרב פרנקל הנ"ל.

ואני מוסיף שאפילו הפרט שנמסר במסורת, שר' אמנון לימד נוסח הפיוט בחלום, גם הוא אינו מופרך בכלל, כי כאמור באשכנז עצמה הפיוט לא היה מוכר, ורבי אמנון במעשה ההוא, יתכן שאמרו כולו בעל פה מתוך זכרונם מזמן היותו באיטליה, אבל בשביל הפצת הפיוט באשכנז, היה צורך בהעתקה מדויקת, וזה יכל בהחלט להגיע דרך החלום, וזה יותר קל מלשלוח שליחים לאיטליה להשיג עותקי הפיוט הזה.

ומה שהמסורת מספרת, שרבי אמנון יסד הפיוט על זכר המעשה שהיה לו, אף שלשון יסד אצל חכמי אשכנז פירושה כעין תיקן וחברי^ב, עדיין אין הכרח כלל שתיבת "יסד" מכוונת להעיד שהוא מחבר הפיוט, ושייך לומר "יסד" גם על עצם הבאת הפיוט והפצתו וקביעתו בסידור התפלה האשכנזי, ובעיני חכמי ויהודי אשכנז, הנושא העיקרי והחשוב כאן, הינו מי הכניס פיוט זה למחזור תפלה ולמה עשה זאת, ואילו השאלה המחקרית מיהו מחבר הפיוט עצמו, היתה טפילה בעיניהם. ושמעתי שכע"ז כתבה גם חוקרת הפיוט שולמית אליצור תחי' באחד מספריה האחרונים.

והנני להוסיף דוגמא קרובה לנידון דידן, ממה שכתוב בארבעה סידורים מצרפת לפני פסקת "מלכנו אלהינו" אחר העמידה: "רש"י ז"ל תיקן בקשה זו לאומרו אחר שאמר צורי וגואלי קודם שיפסע לאחוריו" (הובאו אצל: אורי ארליך, 'פסקת 'מלכינו אלהינו' בסוף תפילת שמונה עשרה ובברכת המזון: מקורה, נוסחה ומעמדה', גנזי קדם, ג (תשסז), עמ' 13), וברור שלא רש"י חיבר נוסח הברכה, שהרי היא כבר נמצאת בסידור רב עמרם ורס"ג ועוד, וגם לא יתכן שטעו בזה חכמי צרפת, שהרי היה מצוי אצלם סידור רב עמרם, וע"כ שעיקר המסורת ההיא, רק באה לציין, שרש"י הוא זה שהכניס פסקה זו לסידור הצרפתי, וכע"ז העלה שם ארליך, וע"ש שאכן ברוב מחזורי צרפת אין קטע זה של מלכנו אלהינו, והוא מצוי בעיקר בסידורים ומחזורים מבית מדרשו של רש"י ודוק [ובמק"א כתבתי ליישב בזה מה שכתבו בסדר היחס המובא בשו"ת מהרש"ל סימן כט, שרש"י יסד פיוט תנות צרות ופיוט אתנם לחרפה, אף שהמה פיוטים קדומים ואחד מהם מובא כבר בסידור רס"ג ואכמ"ל].

ויש להוסיף שכבר מן הסיפור עצמו, שרבי אמנון פירש הפיוט כמכון על מעשה שלו, מעורר קושי רב, שאם הוא מחבר הפיוט הלזה, למה לא כתב בפיוטו דברים מפורשים יותר שיורו בבירור גמור על מעשהו. וע"כ שלא הוא המחבר, ורק לקח פיוט ישן ומיוחד, שלא היה מוכר באשכנז,

א. 76 קדושתא: פיוט הנאמר בברכות הראשונות של חזרת הש"ץ, עד הקדושה. סילוק: הפיוט האחרון שלפני קדושה

ב. עיין בדברי הרב יעקב שפיגל עמודים בתולדות הספר העברי – כתיבה והעתקה עמ' 452-453, שדן בלשון "יסד" ו"יסוד" בפי חכמי אשכנז, והראה שהוא מחליף את לשון 'תיקן' ו'חיבר', ע"ש.

ובחר בפיוט זה כי מצא אפשרות לפרשו בדרך רמז ודרש על מעשהו.

ויש לצרף לכך את העובדה, שמעלה הסיפור הזה על הכתב, היה רבינו אפרים מבונא, ורבינו אפרים עסק הרבה בפרשנות פיוטים, וכבר הראה אברהם פרנקל במאמרו הנ"ל, שבמקום אחד דחה רבינו אפרים פירוש מאולץ בלשון פיוט, שפרשנים טענו שהפייטן בא לרמוז לאיזה מעשה פלוני, ורבינו אפרים הביא דבריהם, וכתב על זה שלא נראה כן מלשון הפיוט, ושאינן לומר פירושים כאלו אלא ע"פ מסורת, ע"כ דברי

רבינו אפרים. ואילו כאן קיבל רבינו אפרים את כל המסורת על רבי אמנון, אף שגם כאן זה פרשנות מאולצת. ולדברי הרב פרנקל כאן הסכים לזה רבינו אפרים, בגלל שהיה לכך מסורת הברורה, אבל לענ"ד יתכן שהסיבה פשוטה יותר, שרבי אפרים עצמו הבין שהמסורת עצמה אין כוונתה לומר שהוא המחבר עצמו, אלא שרבי אמנון רק לקח פיוט קדום, והוא עצמו עשה בו פרשנות מאולצת, וא"כ אין שום קושי במסורת זו, ולכן קיבלה רבינו אפרים בסבר פנים יפות, וגם לא העיר עליה כלום.

